

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

Іван Боровець
(Кам'янець-Подільський)

Словацькі документи засвідчують... (рецензія на: Dotyky s boľševizmom. Dokumenty spravodajstva slovenskej armády 1940–1941) / Martin Lacko (ed.). — Bratislava : Ústav pamäti národa, 2009. — 260 s.)

Трагічний період Другої світової війни у вітчизняній історії відображений у низці документальних видань, як загальнодержавного, так і регіонального рівнів. Історик-науковець та зацікавлений читач у тій чи іншій мірі має можливість ознайомитися з публікаціями архівних матеріалів українських, російських, німецьких, польських архівосховищ. Документи з Військового історичного архіву у Трнаві (Словацька Республіка) використовував у своїх дослідженнях В. В'ятрович*, проте, наскільки нам відомо, спеціальні видання словацьких джерел, з яких можна почерпнути важливу інформацію з історії України воєнної доби, досі не потрапляли у поле зору вітчизняних істориків.

Представлена збірка архівних матеріалів під назвою «Дотики з більшовизмом. Документи розвідки словацької армії 1940–1941» демонструє саме «словацький погляд» на тогочасні події та процеси на західноукраїнських землях. Дані матеріали зберігаються у Військовому історичному архіві в Братиславі у фондах розвідки словацької армії (№ 53, 55) та фонді «Мобільна дивізія». Всі без винятку документи відзначені грифом «цілком таємно».

Збірка розпочинається об'ємним інформаційно-аналітичним вступом редактора публікації, відомого сучасного дослідника історії Першої Словацької республіки 1939–1945 рр. загалом та її військових формувань зокрема, Мартіна Лацка (С. 13–29). Викликає повагу глибока обізнаність історика з особливостями геополітичного, економічного, соціального становища України напередодні та в перші роки Другої світової війни. Вельми імпонує також те, що М. Лацко опрацював не лише словацьку і польську, але й українську історичну наукову літературу. Автор поси-

* В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини / В. В'ятрович. — Торонто–Львів: Видавництво, 2001. — 219 с.

лається на праці О. Романіва та І. Федущак, О. Бойка (чеськомовне видання у співавторстві з В. Гонецем), В. Косика, І. Вовканича. Особливо приємним є факт використання М. Лацком книги професора кафедри всесвітньої історії Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка Ю. Мицика (у співавторстві з О. Бажаном) «Історія України з 1914 р. до наших днів» (Київ, 2003).

Відтак, на основі серйозної історіографічної бази, історик подає узагальнену картину радянської уніфікації західноукраїнських земель у 1939–1941 рр. Особлива увага звертається на експлуататорську економічну політику влади, репресії та депортації щодо незгодних, розвиток українського націоналістичного руху. Чітко простежується задум автора продемонструвати людиноненависницький характер більшовицької влади, що була у ставленні до населення гіршою, ніж німецькі окупанти на польських територіях (С. 18).

Важливим позитивом збірки та особистою заслугою М. Лацка є наявність апарату докладних (у межах, необхідних для читача) супровідних редакторських пояснень та уточнень інформації, що міститься у документах. Свідченням кропіткої роботи редактора є іменний та географічний покажчики (С. 209–220). В останньому М. Лацко наводить як польські, так і українські назви населених пунктів, вказує на стереотипні перекручення і помилки у їх назвах.

Перший розділ публікації «Utečenci z východných území 1940/1941 a Slovensko» («Втікачі зі східних земель 1940–1941 рр. та Словаччина») охоплює 19 документів у хронологічних рамках з 1 жовтня 1940 р. по 27 серпня 1941 р. (С. 33–103). Майже всі з них є протоколами допиту українських втікачів зі Східної Галичини та Західної Волині, які не бажали залишатися на територіях, підконтрольних радянській владі. У Словаччину вони здебільшого потрапляли через територію Закарпаття, окупованої у березні 1939 р. угорськими військами. Як пояснювали самі втікачі, вони обирали цей шлях тому, що угорсько-радянський кордон на південному заході був більш «прозорим» (С. 47, 54), ніж західний радянсько-німецький (гірський терен, менший штат прикордонних загонів та ін.). Згідно словацько-німецької угоди радянських нелегальних мігрантів передавали у Петржалці (передмістя Братислави на правому березі Дунаю, зайняте 10 жовтня 1938 р. німецькими військами) німецьким прикордонникам. Проте перед цим їх допитувала словацька військова розвідка, чим вельми прислужилася не лише тодішній владі Словацької держави, але й сучасним українським історикам.

Структура протоколів допитів в цілому стала й включає такі підрозділи: загальна інформація про особу втікача (дата і місце народження й проживання, освіта, сімейний статус, причини нелегальної еміграції);

отримана інформація військового характеру (кількість та роди військ Червоної армії на території Західної України, їх озброєння, розміщення, організація призову, мобілізації, військових навчань, матеріальне забезпечення та настрої солдатів); стан прикордонної лінії (організація дротяних загорож та інших перепон, типи оборонних об'єктів, порядок охорони тощо); економічна та соціальна ситуація в регіоні; національні, релігійні і політичні справи; політична пропаганда та настрої населення.

Впадає у вічі разюча схожість, часто навіть фактична однаковість свідчень втікачів з різних населених пунктів, що є суттєвим аргументом на користь об'єктивності поданої ними інформації. Насамперед, майже всі залишили рідні пенати з мотивів страху перед репресіями з боку радянської влади за прояви української національної свідомості, антикомуністичних переконань, приналежність до маєтних або підприємницьких верств, які підлягли експропріації, несплату або невчасну сплату продуктових та грошових податків. Лише один допитуваний говорить виключно про особисті й економічні причини, але він залишив волинське місто Ківерці 19 серпня 1941 р., тобто тікав не від радянської, а вже від німецької влади (С. 99).

Найбільше уваги співробітники словацької розвідки, природно, приділяли військовим питанням. Характерно, що всі без винятку свідчення вказують на присутність великого контингенту Червоної армії (у живій силі і техніці) на західноукраїнських землях. Окремі біженці наводять цифри у 4 млн. солдатів та офіцерів (С. 34, 42), 400 літаків у Львові та 50 у Стрию (С. 81). За інформацією допитуваних у регіоні форсованими темпами ведеться будівництво аеродромів, мостів, укріплень, інших військових об'єктів, на кордоні прокладаються лінії дротяних загорож. Біженці підтвердили створення радянською владою закритої прикордонної зони завширшки 800 метрів, звідки виселялося цивільне населення (С. 37). При цьому вони вказували, що старий радянсько-польський кордон 1939 р. досі залишається закритим (С. 48).

Заслугують на увагу протокольні свідчення допитуваних щодо морально-психологічного стану вояків Червоної Армії. Серед них присутні вказівки на те, що радянський солдат, порівняно з німецьким, слабо споряджений, не дбає про себе і про свою амуніцію (С. 70), незадовільно оцінена організація харчування у військах (С. 73, 82). Відтак, біженці роблять висновок про негативний настрій солдатів, які службу несуть неохоче, а дисципліна підтримується лише за рахунок страху перед репресіями НКВС (С. 82).

Одностайність допитуваних спостерігається в оцінці економічної та соціальної ситуації в регіоні. Серед характерних скарг найчастіше зустрічаємо: націоналізація та конфіскація приватної власності, нестерпні

умови для підприємництва, добровільно-примусова колективізація, дорожняча на продукти та товари повсякденного вжитку, непомірні натуральні податки, позики державі. До розряду одіозних засобів економічного тиску влади на населення відносимо примус купувати разом з тканиною — горілку, «якої в магазинах найбільше» (С. 83), а також спеціальний податок на Червону Армію «за визволення з-під капіталістичного гніту» (С. 47).

Практично у всіх протоколах простежуються актуальні для тогочасної Словаччини антисемітські мотиви. Допитувані стверджували, що більшу частину офіцерського корпусу Червоної армії, військ НКВС, управлінського апарату радянської влади складають євреї (С. 43, 47, 82, 83). Причому у одному з протоколів вказано, що не подобалася така ситуація саме українським солдатам, тоді як білоруси та представники азійських республік не виявляли невдоволення цим (С. 100). Не менш логічними є свідчення про антирелігійний характер режиму (С. 48). Демонстративним є також протокольний факт про побиття священників греко-католицької церкви за те, що вони виголошували проповіді українською мовою (С. 51).

Один із біженців у своїй відповідях зумів проаналізувати суперечність між офіційною пропагандою та реальним станом справ у суспільстві. Так, радянський режим обґрунтовував свій «народний» характер ліквідацією поліції як елементу буржуазно-капіталістичної системи. Проте інформант словацької розвідки спостеріг, що там, де раніше стежило за порядком 5 поліцейських, «сьогодні несуть службу 15 міліціонерів та 9 енкаведистів» (С. 74).

Надзвичайно цінними є повідомлення щодо офіційної радянської політичної пропаганди. Знову ж таки всі допитувані стверджували про агресивний характер зовнішньополітичних завдань СРСР, які роз'яснювалися населенню на мітингах, лекціях та інших зібраннях. У протокольних відповідях зустрічаються схожі тези: про можливий збройний конфлікт між Німеччиною і СРСР, до якого треба готуватися (С. 38, 84); про можливе приєднання до СРСР Підкарпатської Русі (С. 88); про плани «звільнення» робітників капіталістичних держав та соціалістичне братерство (С. 51, 84); про готовність воювати з Німеччиною, але вичікується, доки вона ще більше виснажиться у війні з Англією (С. 62, 67, 91). Радянські командири заявляли германофілам, що ті не дочекаються появи німців в Україні, але навпаки, червоні війська підуть у Німеччину, на Берлін та Париж (С. 84, 100).

Загалом, всі біженці категоричні у своїх переконаннях щодо антирадянських настроїв населення: «якщо справа дійде до військових дій (між Німеччиною та СРСР — *Авт.*), то вибухне революція» (С. 35);

«населення чекає, що німці переможуть Англію, знову повернуть на схід та наведуть тут порядок» (С. 61); «населення налаштоване проти Росії, бажає перемоги Німеччині і звільнення від більшовиків» (С. 100). Відсутність масових заворушень пояснюється тим, що найменші прояви критики режиму та неспокою нещадно придушуються терором НКВС (С. 34, 44).

Цікавими є свідчення допитуваного, який залишив територію Західної України 19 серпня 1941 р. Він інформував про те, що під час відступу радянських військ з Луцька у місті було розстріляно 6 тис. поляків та українців (С. 100). Великий інтерес викликає його спостереження, що у складі Червоної Армії «азійські національності, євреї, білоруси воювали доблесно, а українці, як тільки траплялася нагода, дезертирували» (С. 101).

Один документ з першого розділу (№ 16, С. 94–96) виокремлюється зі своєї групи. У ньому подано рапорт референта розвідувального відділу окресного (районного) командування Глінкової гвардії у Медзілаборцях від 10 квітня 1941 р. Співробітник розвідки реєструє ознаки присутності в окресі українського самостійницького радикального руху під гаслом «Великої України», але справедливо зазначає, що він не має комуністичного характеру: «у комунізмі були запідозрені люди, які працювали і працюють з протилежною метою» (С. 94). У документі також подані важливі свідчення про військові приготування німців на радянському кордоні, але, поряд з цим, вказується, що й у розпорядженні СРСР в даному районі 172 аеродроми, а червоноармійці начебто співають: «перейдемо річку Сян, об'єднаємо всіх слов'ян» (С. 95).

Другий розділ збірки «Postup armády územím východnej Haliče v lete 1941» («Просування армії територією Східної Галичини влітку 1941 р.») налічує 17 джерел періоду червня — початку серпня 1941 р. (С. 107–166). Тут подані різні рапорти та інші звітні матеріали з документації словацьких військових частин, які на той час перебували у східному поході.

На особливу увагу заслуговує документ № 20, у якому аналізуються настрої мобілізованих словацьких вояків запасу стосовно їх ставлення до німецько-радянської війни. Підрахунок автора даної рецензії продемонстрував, що лише у гарнізоні Левочі спостерігалися антивоєнні настрої солдатів та офіцерів з політичних мотивів, тобто були зареєстровані прояви симпатії до СРСР (С. 109). У п'яти випадках зафіксовано невдоволення з економічних причин (мобілізація під час жнив, погане матеріальне і продуктове забезпечення війська) (С. 113–114). Інформація з решти 14 пунктів в цілому позитивна, вказується на свідоме виконання солдатами своїх обов'язків (С. 109–116), але, наприклад, рапорт із Міхаловце засвідчує, що «у резервістів русинської національності, що про-

живають біля північно-східних кордонів, спостерігається обережність та стриманість» (С. 113).

Документи даного розділу подають докладну інформацію про враження словацьких вояків від ситуації, яку вони спостерігали на західно-українських землях. Насамперед слід підкреслити те, що місцеве населення їх зустрічало позитивно. Зустрічаються згадки про урочисте привітання з квітами (С. 121, 125, 134, 151, 153–154), організацію святкових вдячних богослужінь (С. 138–139, 152). Великий резонанс мали ексгумація та захоронення жертв НКВС, які були поспішно страчені перед відступом Червоної армії. Чисельність, подана у документах, вражає: 1000 понівечених тіл у Дрогобичі, серед них навіть замуrowані заживо (С. 124), 1500 замордованих у Самборі (С. 125), 600 тіл у солянній шахті передмістя Добромилю (С. 135).

Джерела засвідчують про наростання антисемітських настроїв після приходу німецьких та словацьких військ. Євреїв звинувачували у співробітництві з більшовицьким режимом, наклепах на людей, а відтак, на них також була покладена відповідальність за репресії. Тому саме євреї здійснювали ексгумацію тіл замордованих (С. 135). Були зафіксовані єврейські погроми (С. 125, 147) як прояви помсти з боку українських поліцаїв, німецьких та словацьких солдатів. Зокрема, у одному з документів йде мова про випадки, коли євреїв заживо скидали у ті ж самі соляні шахти (С. 135). Разом з тим вказується на те, що словацьке командування наказувало заарештовувати українських поліцаїв, які були винні у вбивстві євреїв (С. 156). Згадується навіть про засудження військово-польовим судом словацького солдата на 6 років за даний злочин (С. 146).

На основі вказаних джерел напруженими вимальовуються і відносини українців з поляками (С. 157, С. 162–163). Характерними також є документальні свідчення про звернення українців до словацького командування зі скаргами на погане ставлення до них з боку угорських військ. Вказується, що угорці більш прихильні до поляків, адже вони свої безчинства супроводжували коментарями на кшталт: «Тут Польща, тут немає ніякої України» (С. 157). Саме в цій частині збірки спостерігається чи не єдина суперечність у інформації з поданих джерел. У одному з них йде мова про стримано негативне ставлення поляків на західноукраїнських землях до словацьких солдат (С. 128), а в іншому — про досить товариські стосунки між ними (С. 133).

Третій розділ публікації «Správy o situácii na území ZSSR a ich prenikanie do slovenskej spoločnosti» («Інформація про ситуацію на території СРСР та її проникнення у словацьке суспільство») охоплює документи № 37–54 (С. 169–201). Частина з поданих тут документів підтверд-

жують та доповнюють вже відомі з попередніх розділів факти: антирелігійний характер радянської влади (С. 184, 188, 199), антисемітські настрої українського населення та словацьких солдатів (С. 184, 186, 199).

«Червоною ниткою» у документах третього розділу проходить теза про те, що словацькі солдати, «ознайомившись» з реальною ситуацією на західноукраїнських землях, стали запеклими критиками комунізму й готові воювати проти нього до переможного кінця. Важливо й те, що своїм ставленням, вони були прикладом і для словацького суспільства загалом, затьмарюючи його традиційні русофільські настрої. У джерелах зустрічаємо тези: про готовність добровільно йти на фронт (С. 170, 188); про «витверезіння» прихильників комунізму під впливом реалій радянської дійсності (С. 171, 174, 178, 180). Зазначається, що солдати у листах своїм родичам підтверджували об'єктивність інформації владної пропаганди про звірства більшовиків (С. 183). Зустрічається і пропозиція фронтовиків привезти в Україну на «екскурсію» словацьких комуністів, щоб вони «на власні очі переконалися, що таке єврейський більшовизм» (С. 174). Показовим є і порівняння комуністичних злочинів із середньовічним варварством (С. 195).

В інтересах історичної об'єктивності варто вказати і на єдиний позитивний момент, який словацький солдат, побачив у СРСР: «В Росії є справедливість, тому що багатий мусить дати бідному, а у нас господар має хліб, а працівники не мають» (С. 188). Утім, й цей епізод нівелюється свідченнями того ж самого солдата про замордованих більшовиками українців.

У джерелах зустрічаються й не вельми приємні українцям свідчення, що демонструють вбогість тогочасного населення Західної України. Словацькі солдати вказували на низький життєвий, культурний і гігієнічний рівень повсякдення «бідних українців» (С. 172). Зафіксований випадок готовності молодій українці пожертвувати своєю жіночою честю за хліб та інші продукти (С. 185). На сторінках джерел присутні чутки про те, що у колгоспних колективах жінки є спільними (С. 185), 240 словацьких солдатів інфікувалися венеричними хворобами (С. 193). Символічною є наступна цитата з документу: «Клімек Юрай... був також в Україні і не знав як пояснити, чому там така багата країна, чудовий урожай, а населення таке бідне» (С. 188).

Надзвичайно цінним є останній документ розділу (№ 54) з характерною назвою: «Розвідувальні відомості з окупованої частини СРСР від 25 липня 1941 р. про розчарування українського населення щодо політичного розвитку в країні та погіршення ставлення до окупаційних військ» (С. 199–201). Автор рапорту пише: «Українці... останнім часом ведуть себе стримано, займають вичікувальну позицію... на самотійну та

активну співпрацю з німецьким і словацьким командуванням наважуються лише зрідка... спостерігається неспокій з окупацією» (С. 200). Заслужують на увагу вітчизняного історика спостереження щодо низької активності українського національного руху («здається, що він не має здібних людей для організації і здійснення управління»), актив помсти з боку українців стосовно членів комуністичної партії, євреїв, росіян та поляків. На завершення автор документу вказує, що словацькі військові не втручаються у внутрішні справи місцевого населення і ставлення до них продовжує залишатися позитивним (С. 201).

Крім основної частини збірка джерел містить додатки. Так, у додаток винесений текст спогадів «Свідчення словака Кадлечіка про життя на зайнятих Радами територіях Східної Польщі у 1939–1941 рр.» (С. 223–227). Кадлечік проживав у Східній Галичині упродовж вказаного періоду, а тому подав інформацію «з перших вуст». У документі зустрічаємо відомості про те, що українці спершу радісно зустрічали Червону армію у вересні 1939 р., але «витверезіння не змусило себе довго чекати» (С. 223). Кадлечік повідомляє, що одразу ж спорожніли крамниці, неймовірно зросли ціни, виник товарний «голод», вкладники коштів втратили свої банківські заощадження, зменшилася реальна зарплатня, розпочалася конфіскація майна, встановлювалися високі продуктові і грошові податки, організувалися безоплатні громадські роботи, обов'язкові позики державі, запроваджувався стахановський принцип на виробництві. Докладно інформант описує репресії радянської влади: депортації у Сибір, придушення проявів невдоволення, арешти. Зокрема, Кадлечек вказує, що зі Львова за 22 місяці вивезли невідомо куди більш ніж 150 тис. осіб, а також «масового характеру набули шпигунство та наклепи» (С. 225). Крім загальної ситуації автор спогадів описує і власну сімейну трагедію (арешт дружини, смерть малолітнього сина і, нарешті, ув'язнення його самого).

Функцію унаочнення інформації текстових джерел виконують фото-додатки, серед яких 3 карти, 49 тогочасних та 2 сучасних фотографії (С. 231–260).

У процесі ознайомлення зі змістом збірки виявилися епізодичні дрібні помилки фактологічного характеру, на які одразу ж звертає увагу український історик, але їх цілком можна вибачити словацькому досліднику. Так, Східна Галичина не входила до складу райхскомісаріату «Україна» (С. 25), а була дистриктом «Галичина» у складі Генерал-губернаторства. Зайняття Червоною Армією Північної Буковини та Бессарабії відбулося у 1940 р., а не 1941 р. (С. 44).

Технічними похибками вважаємо: означення 16 тис. словацьких вояків за 2/3 від 51 тис. осіб (С. 24), хоча очевидно, що це 1/3 вказаної кількості;

іменування Тимошенка міністром оборони, адже дана посада називалася нарком оборони (С. 46); вживання терміну Рівненський та Волинський край тому, що вони називалися областями (С. 100); розшифрування першої літери абрєвіатури ГПУ як «Gossudarstvennoje» (С. 205), адже правильно — «Glavnoje», й саме так вказано на С. 225; відсутність російськомовного розшифрування абрєвіатури MGB (С. 206).

Не зовсім зрозуміла ситуація зі згадками про стаханівський рух. На С. 224 редактор докладно у коментарях характеризує його як змагальне перевищення працівником трудової норми. Але на С. 83, коли допитуваний біженець характеризує стахановську систему як таку, за якої працівник має виробити певну кількість продукції, редактор не подає уточнення, що стаханівщина — це не затверджена норма виробітку, а експлуатація понаднормового ентузіазму.

При написанні деяких українських прізвищ та географічних назв словацькою мовою редактор допустився фонетичних перекручень, використання російськомовних або польськомовних стереотипів: «Micik», але правильно — «Мусук», «Volodimir Kosik» — «Volodymyr Kosyk» (С. 18–20), «Šeptického» — «Šeptyckoho» (С. 25), «Caban» — «Čaban» (С. 209), «Hrebeňov» — «Hrebeňiv», «Jalinkovatoje» — «Jalynkuvate», «Kamľjanka-Buzka» — «Kamjanka-Buzka», «Kijev» — «Kyjiv» (С. 216).

Редактор у іменному покажчику вказав по-батькові Сталіна, Шевченка, Тимошенка, Власова, Жукова, Франка, Хрущова, але з невідомих причин цього не зроблено для Мицика, Бойка, Косика, Федущак, Вовканича, Ворошилова, Молотова, Пушкіна.

Насамкінець висловлюємо побажання чіткішого перекладу на словацьку мову українських і російських слів у випадках, де можна вживати пом'якшені словацькі приголосні: «vnutrennych del» — «vnutřních d'el», «Djakiv» — «Ďakiv», «Dimnja» — «Demňa», «Dubljany» — «Dubľany», «Peremyšljany» — «Peremyšľany», «Ternopillja» — «Ternopil'ľa», «Konjušky Korolivski» — «Koňušky Korolivski», «Sudova Vyšnja» — «Sudova Vyšňa», «Synevyrська Poljana» — «Synevyrська Poľana», «Tuchlja» — «Tuchľa», «Verchnja Studenyj» — «Verchňij Studenyj», «Velykij Ljubin» — «Velykyj Lubiň».

Звісно, висловлені міркування мають суто технічний, рекомендаційний, а не критичний характер. Загалом же представлені у збірці документи є безцінним автентичним джерелом для вивчення української історії 1939–1941 рр. Можна з певністю стверджувати, що вони будуть корисними вітчизняним дослідникам та допоможуть уточнити, розширити й поглибити наукові знання з даної проблеми.